

УДК 94:316.32(477)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-10>

**Україна як глобальне явище.
Рецензія на книгу Ярослава Грицака
„Подолати минуле: глобальна історія України”**

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 432 с.

Hrytsak Y. Overcoming the past: a global history of Ukraine. Kyiv : Portal, 2022. 432 p.

Юрій Шаповал,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Yury Shapoval,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-2883-6403
shapoval@ipiend.gov.ua

**Ukraine as a global phenomenon.
Review of the book by Yaroslav Hrytsak
„Overcoming the Past: A Global History of Ukraine”**

Професор Українського католицького університету у Львові, доктор історичних наук Ярослав Грицак є одним з найцікавіших сучасних істориків України. Водночас він є одним з найвідоміших публічних інтелектуалів, який оцінює, полемізує, провокує дискусії. До його думок прислуховується чимало людей в Україні та за її межами. Ось ці дві якості Ярослава Грицака виразно відбилися у рецензованій книзі.

Наприклад, на початку можна знайти заяву автора про те, що ця історія написана як спроба з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле і що адресована ця книга переважно молодим людям, які народилися після падіння комунізму. Разом з тим Я. Грицак застерігає, що читачі не отримають однозначних відповідей: „Від часів античності історію вважають учителькою життя. На жаль, це красива, але пуста фраза. Як писав Гегель і співає Стінг, історія не вчить нас нічого. Бо щоб історія могла чогось навчити, треба, щоб минуле повторювалося. В історії, як і в природі, діє другий закон термодинаміки: вона рухається лише в один бік; повторити одну й ту саму історичну подію неможливо. Тому історія не може бути

вчителькою за означенням. Вона радше схожа на театрального сфлера, який підказує акторам на сцені їхні ролі” (с. 12).

Справедливо зауважуючи, що немає єдиного рецепту писання історії, автор відверто декларує власні „смакові критерії”, пишучи цю книгу. На думку Я. Грицака, це повинна бути, по-перше, „історія без імен і дат” (тобто історія як процес, а не як набір розрізнених фактів). А по-друге, історія має бути короткою: „Слова Антона Чехова, що стислість – сестра таланту, стосуються також істориків. Особливо тепер, у час інтернету й соціальних мереж, коли, як скаже кожен видавець, довгі тексти і товсті книжки мало хто читає. Відповідно до цього критерію, найкращими є дві версії історії України, які написав Остап Вишня: одна – для українських патріотів, друга – для російських шовіністів. Кожна з них займає рівно сторінку” (с. 13). Як бачимо, Ярослав Грицак рішуче відкидає маску авторської епічності і зберігає почуття гумору та іронії.

Тепер час відзначити, що обидва декларовані і згадані вище критерії (писати історію без імен і дат, а при цьому писати коротко) були успішно порушені автором. Книга наповнена не лише аналізом процесів, а й іменами, фактами і нараховує понад 400 сторінок. Вона складається з шести розділів, фінальної частини, що має назву „Зроби собі Україну”, а до усього цього додано ще й післямову, в якій йдеться про війну Росії проти України, розпочату у 2014-му і масштабовану у 2022 році.

Хронологічно Ярослав Грицак свою розповідь починає від перших століть нашої ери і доводить до відродження української державності у серпні 1991 року. На перший погляд, нічого нового чи дивного у цьому немає. Проте саме тут час згадати про третій „смаковий критерій” автора. Він полягає у спробі вписати історію України в історію глобальну. „Глобальна історія, – переконаний Грицак, – також не вимагає *повної* відмови від нації як одиниці дослідження та опису. Історики-теоретики твердять, що можна написати глобальну історію будь-чого. Якщо так, то можна писати і глобальну історію української нації. З одним, утім, суттєвим застереженням: якщо не ставитися до нації як до головного чи тим більше єдиного об’єкта дослідження” (с. 15).

Недаремно автор згадує афористичне запитання Редьярда Кіплінга: „І що знають про Англію ті, які тільки про Англію знають?” (с. 15). Подібне запитання, на переконання Ярослава Грицака, „варто ставити нам, історикам України: хто з нас знає історію України, якщо тільки історію України і знає? Навіть центральні сюжети української історії – наприклад, появу Русі, історію козаків чи генезу Голодомору – неможливо повноцінно зрозуміти, якщо лишатися тільки в українських рамках” (с. 15).

Ось з цих, нібито простих, а насправді для багатьох дослідників непростих питань і йдеться у перших розділах книжки. При цьому Я. Грицак, вірний своєму глобалізму, намагається простежити зв’язок української історії зі світовою. Наприклад, він обґрунтовує тезу про те, що з часом близькість Русі до візантійської цивілізації, замість переваги, стала недоліком. Після згасання „візантійського світильника” – падіння

Візантійської імперії 1453 року – руські землі впадають у темряву, з якої починають вибиратися лише на межі XVI–XVII століть: „Але це вже буде новий світ, де на зміну поділу на *цивілізований* Південь і *варварську* Північ поступово приходитиме поділ на *розвинутий* Захід і *відсталий* Схід. Русь постала на старій осі "Північ-Південь". Україна ж формувалася головню на пізнішій осі "Захід-Схід". Без цього переформатування світу тяжко зрозуміти генезу України. Хоча між Руссю та Україною існує певна тяглість, постання України з неминучістю було руйнуванням Русі” (с. 75).

Політичну історію руських земель Я. Грицак описує як чергування періодів інтеграції та дезінтеграції. Ці цикли в загальних рисах збігаються з тими, які проходять на Євразійському континенті – від Індокитаю до північного атлантичного узбережжя. Руська політична система вирізнялася, однак, тим, що містила особливий „вірус саморуйнування”. Цим вірусом була місцева система передачі влади.

Грицак аналізує, як пов'язані великі географічні відкриття і перетворення в українському суспільстві у XVI–XVII століттях. 1492 року королівське подружжя Фердинанда та Ізабели через кілька місяців після завершення Реконквісти спорядило експедицію під проводом капітана Христофора Колумба. Він пообіцяв знайти інший – морський шлях до Індії і таким чином покінчити з мусульманською блокадою християнської Європи. Замість морського шляху до Індії, Колумб відкрив Америку, хоча до кінця життя не усвідомив своєї помилки. Ця помилка мала глобальне значення. Вона заклала підвалини Нового світу.

Та Я. Грицаку згадка про ці події потрібна для того, щоб пригадати не такий резонансний, але значущий епізод: того самого 1492 року у нижній течії Дніпра місцеве плем'я черкасів і козаків захопило та знищило турецький корабель. Цю подію зафіксували і це – перша історична згадка про запорозьких козаків. Півтора-два століття по тому назва території, де жили козаки, стане назвою для цілого народу та держави. „Україна, – пише Я. Грицак, – постала головню із зустрічі двох світів: світу Колумба і світу козаків. У момент першої згадки про козаків вони нічого не знали про Колумба, а він нічого не знав про них. У найближчі століття ці два світи зійдуться настільки близько, що про козацьке повстання Хмельницького будуть писати в Іспанії, а привезені з Америки продукти, насамперед тютюн, стануть буденністю серед козаків: народна пісня вихваляла козацького гетьмана Сагайдачного, „що проміняв жінку на *тютюн* та *люльку*” (с. 101).

Поза сумнівом, написання глобальної історії України неможливе без врахування польського фактору. У рецензованому дослідженні цьому фактору, який до кінця щонайменше XIX століття був довготривалішим та сильнішим, ніж російський, приділено належну увагу. Я. Грицак підтримує думку про те, що перетворення православних русинів на національних українців відбувалося внаслідок поширення впливів християнського Заходу на Схід, через посередництво Речі Посполитої: „Річ Посполита була одною з найбільших держав тодішньої Європи. Вона утворилася внаслідок унії (об'єднання) Польського королівства та Великого князівства Литовського. Внаслідок цього об'єднання велика частина руських земель опинилась у

складі однієї держави. Доти галицька частина перебувала в Польському королівстві, а білоруські землі, Волинь та Центральна Україна – у Великому князівстві Литовському. Із моменту утворення Речі Посполитої всі українські землі опинилися в кордонах одної держави. Цей факт сам собою заклав підвалини України як окремої національної спільноти” (с. 103).

Належну увагу у рецензованій праці приділено українському козацтву – центральному символу української ідентичності. Публіцист і журналіст Анатолій Стреляний (з яким рецензентові доводилося зустрічатися і спілкуватися) звертав увагу на те, що козацтво як феномен існувало і в російській, і в українській історії. Проте якщо російську історію можна написати без козацтва, то українську історію без козацтва не напишеш. Я. Грицак переконує, що козаки дослівно були загальноєвропейським явищем: загальною тенденцією було зростання кількості реєстрового війська: від початкових п'ятисот тридцяти до шести тисяч козаків напередодні повстання Хмельницького. Більшість (близько 80% у середині XVII століття) реєстрових козаків походили з руських земель Речі Посполитої. Однак територія їх походження була значно ширша. Вона обіймала весь Європейський континент від Скандинавії на півночі до Пелопоннеського півострова на півдні, від німецьких земель на заході до Уралу на сході. А тогочасний „європейський релігійний конфлікт слугував тим реактивом, додавання якого в перенасичений розчин прикордонного суспільства прискорив кристалізацію козаків у ядро нової, української нації... Революція Хмельницького поклала початок козацько-православній державі. Її значення важко переоцінити: з неї виросла концепція України як окремої політичної спільноти” (с. 119, 125).

Уже згадувалося, що в рецензованій праці проаналізовано польський фактор у глобальній історії України. Не менш докладно і компетентно аналізується у книзі російський фактор. Тут вкажу на дві принципи речі. Я. Грицак проти протиставлення Івана Мазепи і Богдана Хмельницького, оскільки обидва керувалися європейськими правилами взаємовідносин васала і сюзерена, а отже, мали право на бунт. Друга річ, про яку автор абсолютно слушно нагадує: ідею Росії як слов'янської імперії формували не московські чи петербурзькі, а київські книжники.

Звертаючись до подій XIX століття, автор показує, що „українці стали глобалізованим народом”, що українська селянська міграція була частиною першої хвилі економічної глобалізації 1870–1914 років. Ще одним фактором, який тоді „прив'язав” українську історію до світової, була зміна ментальності. Старе аграрне суспільство боялося змін. Кожна зміна – неврожай, непогода, новий пан чи нова влада – несе загрозу для людей, які й так ледве виживають. В їхній уяві все, що добре, було в минулому, у „золотій добі”, а теперішнє – лише гірша копія минулого.

Натомість модерна людина не боїться змін. Навпаки, вона їх прагне, бо вони несуть обіцянку кращого життя: „Відповідно, на українських землях виникає нова лінія конфлікту: між тими, хто боїться модернізації та

намагається її уникнути, і тими, які вітають її і не жаліють зусиль заради її просування, бо вважають виклик, який стоїть перед ними, питанням життя і смерті: "Модернізуйся – або погибай!". Конфлікт між прихильниками та противниками поступу став однією з головних сюжетних ліній української історії XIX століття" (с. 154–155).

Окрему увагу варто звернути на підрозділ книги, що має назву „Національне відродження”. Автор починає його з переліку народів, зарахованих у XIX столітті до „недержавних”. У цьому списку, крім українців, албанці, баски, білоруси, болгары, валлонці, вірмени (їх було дуже багато у Східній Європі), естонці, євреї, ірландці, каталонці, латвійці, литовці, лужицькі сорби, норвежці, провансальці, роми, серби, хорвати, сілезці, словаки, словенці, чехи, татари, фіни, фламандці. Усі вони не мали своєї держави, їхні етнічні кордони не збігалися з державними; окремі з народів, наприклад, євреї чи українці, були поділені між кількома державами. Вони мали неповну соціальну структуру – не було аристократії і майже не було середнього класу – банкірів, підприємців, адвокатів, професорів тощо, розвиток їхньої культури позначений великими паузами й розривами. Описуючи те, що заведено називати „Національним відродженням”, і вказуючи на умовність цього поняття, автор слушно підкреслює: „Насправді національні будителі не так відроджували стару націю, як народжували нову” (с. 158).

Оцінюючи українське XIX століття з перспективи нашого часу, Ярослав Грицак вважає, що це століття передало наступному зародки модерної української нації та зерна модерного насильства.

Нарешті, звертаючись до подій XX століття, автор книги наголошує на значенні і ролі українського чинника у важливих геополітичних зрушеннях цієї доби.

У частині, присвяченій Україні у 1914–1945 роках, знаходимо посилання на слова німецького публіциста Поля Рорбаха. Ще перед Великою війною (тобто перед Першою світовою) він переконував, що той, хто має ключі від Києва, контролює Росію. Ярослав Грицак переконливо доводить: оскільки Україна була не простим, а стратегічно важливим пограниччям, після падіння російської монархії Романових перебіг української революції впливав на центри влади в Центральній та Східній Європі: у Берліні, Варшаві й Відні, а насамперед – у Москві, столиці більшовицької Росії з 1918 року.

На переконання Я. Грицака, „надавала українській революції особливого смаку і була, так би мовити, її сіллю таки *національна революція*. Головним питанням кожної революції є зміна влади. Але в російському та українському випадках це питання стояло по-різному. Для російської революції головною була зміна влади в уже існуючій державі. А для української національної революції – побудова держави, якої ще не існувало. Українська революція мала ще й інший географічний вимір. На відміну від російської, вона охоплювала землі не лише Російської, але й Австро-Угорської імперії – територію Західно-Української Народної Республіки. І, нарешті, українська національна революція мала ще й інший

хронологічний вимір. Як і у випадку чехів, словаків, литовців, поляків тощо, українські національно-визвольні змагання почалися не в 1917-му, а в 1914 році – зі створення в перші місяці війни національних комітетів та військових формувань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для просування національного самовизначення українців” (с. 233).

На думку автора, на тлі загальноєвропейської катастрофи 1914–1945 років український приклад вирізняється. Досить порівняти частоту зміни влади за цей період. Кожна з таких змін була запрошенням до нової хвилі терору. Якщо між 1914 і 1945 роками в Лондоні влада засадничо не мінялася жодного разу (зміну урядів тут не беремо до уваги), у Берліні, Москві, Петрограді, Парижі – два-три рази, у Варшаві і Празі – п'ять разів, то у Львові – 8, у Києві – 11, „а на одній залізничній станції в Донбасі лише протягом першої половини 1919 року влада мінялася аж 27 разів!” (с. 211).

Своєрідним епіграфом до описання подій в Україні упродовж Другої світової війни можуть бути слова репортера газети „Saturday Evening Post” Едгара Сноу. У січні 1945 року він надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Він, зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати „російською славою”, мала б бути „по справедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень” (с. 270).

Ярослав Грицак показує, що Перша і Друга світові війни та революція були наймасовішим вторгненням модернізації у світ українських сіл, єврейських штетлів, кримськотатарських поселень і призвели до майже повного знищення традиційного суспільства.

Останній, шостий розділ книги присвячено подіям у повоєнній Україні, а завершується він фрагментом, що має назву „Переосмислення України”. Тут чимало цікавих і нестандартних тез і оцінок. Проте мені видається важливим нагадування Ярослава Грицака про те, що на момент розпаду Радянського Союзу на території Української Радянської Соціалістичної Республіки було розміщено близько двохсот балістичних ракет і двох тисяч ядерних боєголовок. Після проголошення незалежності Україна автоматично стала б третьою найбільшою ядерною державою у світі. Тому конфлікт в Україні чи навколо України міг перетворитися на третю світову війну.

Як дивно, все це резонує з тією ситуацією, що виникла після 24 лютого 2022 року – з початком повномасштабної російської агресії проти України. На переконання Ярослава Грицака, ця війна закінчиться не воєнною поразкою на полі бою, а політичним колапсом Росії: „Збройні сили України та західні санкції проти російської економіки знекровляють ворога й у сумарному ефекті витворюють ситуацію, коли колапс путінівського режиму є лише питанням часу” (с. 406).

Я. Грицак вказує також на ще одну суттєву особливість. Досі українське питання вирішувалося великими геополітичними гравцями без

участі українців і часто їхнім коштом. Тепер ситуація інша. Вперше, відколи українське питання стоїть у центрі геополітики, Україна здобула підтримку Заходу. Це ще один фактор, який підвищує шанси на українську перемогу.

Шість розділів книги поділені короткими „мікророзділами”, як їх називає сам автор. Вони мають такі назви: „Коротка історія українського хліба”, „Коротка історія української пісні”, „Коротка історія українського пограниччя”, „Коротка історія насильства” (йдеться про насильство в Україні 1914–1945 років), „Коротка історія української мови”. Гадаю, уже самі назви заінтригують читачів, а зміст спонукає до роздумів. Тут Я. Грицак вповні виявляє своє вміння писати змістовно і водночас популярно. І, взагалі, ці „мікророзділи”, здається, можна визнати know how автора.

Колись Михайло Грушевський називав себе „істориком-соціологом”, не бажаючи писати лише про вождів чи воєначальників. Так само можна назвати і Ярослава Грицака, який кваліфіковано використовує соціологічний матеріал, прагнучи описувати насамперед тенденції, а не події. А це вміють далеко не всі сучасні дослідники.

На завершення – кілька зауваг, викликаних читанням рецензованої праці.

Говорячи про феномен Тараса Шевченка, автор пише про Шевченкову українську ідею. „Українська ідея постала внаслідок експорту західних ідеологій у Східну Європу. Цей західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами, тому його нелегко помітити. Але його не вдасться заперечити. Західний вимір української ідентичності визнавали навіть противники українського руху, які назагал намагалися виставити його малоцікавим і провінційним” (с. 176).

З огляду на принципову важливість цитованих слів, хотілося б бачити більше авторських пояснень і міркувань.

Ще одна теза Ярослава Грицака може стимулювати дискусії: „Якщо назагал говорити про колоніальний статус українських земель, то ця характеристика більше годилася для опису стану справ в Австро-Угорській імперії. По той бік австрійсько-російського кордону українські землі були не колонією, а частиною політичного й економічного ядра Російської імперії” (с. 190).

На нашу думку, навряд чи варто так категорично висловлюватися стосовно доволі непростого питання про колоніальний чи не колоніальний статус України в Російській імперії. Тут достатньо згадати хоча б думку економіста Михайла Волобуєва. У 1928 році у журналі „Більшовик України” (№ 2–3) було вміщено його статтю за назвою „До проблеми української економіки”. В ній було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтневих подій 1917 року і спростовано тезу про повну єдність дореволюційної російської економіки. Ця економіка дійсно мала єдину імперіалістичну основу, але, з погляду пригнічених Росією територій, вона являла собою комплекс *національних* економік. Однак, підкреслював М. Волобуєв, саме це ігнорували і російські економісти, і московські керівні установи (в тому числі Держплан СРСР), які взагалі

часом уникали навіть самої назви „Україна”, віддаючи перевагу назвам „Південь”, „Південний район”, „Південно-Західний район”, „Південь Європейської Росії”, „Південно-Російське господарство”.

М. Волобуєв вважав Україну колонією європейського типу, що увійшла до складу Радянського Союзу. Він обґрунтовував думку про те, що проблема ліквідації колоніальної спадщини царату в Україні мала вирішуватись інакше, ніж у країнах „відсталих”.

Ну а як не згадати про ті реальні здобутки парламентаризму, якими користувались українці в Австро-Угорській імперії і яких не мали українці в імперії Російській. Фактом є й те, що Російська імперія та, пізніше, Радянський Союз, робили все, щоб українці не піднялися до рівня нації, а залишалися етносом. Варто наголосити, що, попри колоніальний характер російського і радянського правління, ані Російська імперія, ані Радянський Союз не спромоглися зробити те, що зробила Британська імперія – не лише стати великою державою, а й забезпечити населення метрополії економічним добробутом та політичними правами. Не підлягає сумніву, що колоніальний статус України завдав їй тривалої, а в окремих випадках (як-от під час Голодомору 1932–1933 років) непоправної шкоди, а тому політична, економічна та культурна деколонізація є одним з головних завдань українського суспільства.

У книзі чимало спірних тверджень. Наприклад, автор категорично стверджує, що „офіційна українізація була примусовою, а її показники – це показуха” (с. 254). Йдеться про політику „коренізації”, яка була офіційно започаткована більшовицькою владою у квітні 1923 року і набула в Україні насамперед форми „українізації”. Попри формалізм, ця політика принесла конкретні результати, що підтверджувало: вона не була виключно примусовою, а всі показники – фікція.

У книзі трапляються дрібні неточності (написання імен, деякі дати).

Утім, недоліки писання глобальної історії України Ярослав Грицак добре знає сам. Наприклад, необхідність вдаватися до схематизму. Проте не недоліки, а переваги визначають оцінку рецензованої праці. Я порадив би прочитати її не лише науковцям і широкому загалу, а передусім українським політикам.

Ключові слова: історія Другої світової війни, глобальне суспільство, Україна, рецензія, критичний огляд.

Key words: history of the Second World War, global society, Ukraine, review, critical review.

Рецензія надійшла до редакції 30.09.2023